

УДК [094.4:930.2](477)

Андрійчук О.Ю.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ГРАМАТИКИ 1591 РОКУ

Дана стаття є історіографічно-джерелознавчою розвідкою про перше видання друкарні Львівського Братства - Львівську Граматику 1591 року. Розвідка базується на детальному дослідженні шрифтів і художніх прикрас стародруку і включає короткий огляд історіографічних досліджень стародруку від кінця XVIII - до XX століття. Аналіз текстів дає можливість досить ґрунтовно дослідити початковий етап діяльності друкарні Львівського Братства.

Майно Івана Федорова, закладене в єврея Ізраїля Якубовича, лишилось після смерті друкаря без власника і було викуплене Львівським Братством за сприяння єпископа галицького Гедеона Балабана. З 1585 року друкарня фактично була власністю Братства, але не функціонувала. Початок її діяльності припадає на 1591 рік, коли тут було видано перший підручник - Львівську Граматику 1591 року, більш відому під назвою "Аделфотес" ("Братство"). В передмові до нього побіжно висвітлено історію Братства та друкарні, діяльність якого значно покращилась після надання йому ставропігії (1593). Друкарство у Львові після Івана Федорова не занепало.

§ 1. Історіографія Львівської Граматики 1591 року ("Аделфотеса")

Львівська Граматика 1591 року призначалася для вищого рівня в системі освіти, тому підручник був надрукований невеликим накладом. До наших днів збереглося досить багато примірників стародруку. Так, Я.Запаско та Я.Ісаєвич називають 12 примірників, які нині знаходяться в: ДБЛ (Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна); ДПІБ (Державна публічна історична бібліотека); ДІМ (Державний історичний музей); ЦДАДА (Центральний державний архів давніх актів СРСР); БАН (Бібліотека АН СРСР); ДПБ (Державна публічна бібліотека ім.Салтикова-Щедрина); ЦНБ (Центральна наукова бібліотека АН УРСР); ЛБАН (Львівська державна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка АН УРСР); ЛІМ (Львівський історичний музей); ЛМУМ (Львівський дер-

жавний музей українського мистецтва); Ярославський музей-заповідник; Ягеллонська бібліотека (Краків) [17, с. 29-30]. На жаль, вони не вказують їхній стан.

Ф.П.Максименко називає чотири примірники: в БЛДІМ (Львівський державний історичний музей) (дефектний); ВРК (Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка АН УРСР) (2 примірники, дефектні обидва); ЛДМУМ (Львівський державний музей українського мистецтва) (дефектний); НБЛДУ (Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І.Франка), тобто ті ж самі, що згадувалися вище, і ще один примірник з бібліотеки університету ім. І.Франка [21, с. 12-13]. Отже, примірників в Україні є достатня кількість, але перевидали підручник німецькі дослідники на чолі з Ольгою Горбач. У нашій країні кількість перевиданих примірників дуже обмежена. До того ж це видання не є комплектним - у ньому бракує близько двадцяти сторінок, інші мають досить добрий стан. До видання додано супровідну статтю і коментарі [3].

Є всі підстави вважати виявлений "Аделфотес" одним з перших досліджуваних стародруків фєдорівського періоду, описаних Кирилом Студинським [15, с.1-40]. Він досить детально подав структуру підручника, а також проаналізував передмову і титул. Доцільним є порівняння підручника з іншими виданнями того часу, а також уважне ознайомлення з джерелознавчим нарисом, в якому автор спробував визначити джерела, якими користувалися укладачі. Він вказує на підручники з

¹ Андрійчук О.Ю.

грецької граматики Філіппа Мелянгтона, Костянтина Ляскаріса та Мартина Крузія, Клепарда, а також на неабияку роль у підготовці видання Арсенія Еласонського як керівника (або укладача лекцій, що використовували студенти при виданні книжки). Також він зробив спробу охарактеризувати мову слов'янської частини підручника та його вплив на подальші видання. Всі науково обгрунтовані висновки переплітаються з лірично-патріотичними відступами і роздумами про роль грецької мови в тогочасному суспільстві і освітянському житті Русі [15]. До нього про підручник згадує, але не подає опису, І.П.Каратаєв. Саме цією працею користувалися дослідники, і на неї найбільше посилань [19].

Від початку ХХ ст. підручник згадується майже в усіх каталогах і довідникових виданнях, причому автори обмежуються короткою довідкою про назву підручника, вихідні дані і синхронність греко-кириличних текстів [17; 18; 20; 22; 23].

Детальних студій дуже мало, і вже після К.Студинського підручник мало хто досліджував, хоча б частково. Проте він згадується в усіх більших виданнях, каталогах і загальних монографіях з історії друкарства.

В контексті опису друкарні Львівського Братства згадує Граматику 1591 року проф. Іван Огієнко. Всього кілька речень про видання - і впливають деякі нові відомості. Зокрема, він уточнює дату видання - вересень-жовтень 1591 року, називає книжку "перша друкована поважна книжка, підручник для братської школи" і зазначає, що в передмові йдеться про перші кроки Львівського Братства, а початок існування Братства датує саме за виданням Граматики 1591 року. Проте, на його думку, видання досить примітивне. Автор не згадує в бібліографічному огляді жодної праці про Граматику 1591 р., очевидно, праця К.Студинського йому не була відома [24, с. 82].

Ще один дослідник підручників - Борис Мітюрюв - подає більш детальні відомості про першого ректора Львівської Братської школи - грека Арсенія (очевидно, Еласонського) як про людину високоосвічену, з певним редакторським досвідом (до того він працював в Острозькій академії). Саме він уклав і разом з учнями надрукував Граматику (знову ж таки наголошується авторство саме Арсенія Еласонського) [12, с. 90]. Він же вказує на основі аналізу передмови, що в робочій програмі

школи були елементи схоластики, однак переважали гуманістичні тенденції [12, с.93]. В цілому, аналіз дано досить стислий.

Детальніше проаналізували тексти, а особливо шрифти стародруку Я.Запаско та О.Мацюк. Вони зазначають, що новаторством в оформленні Граматики 1591 р. стала спроба реформи шрифтів. Але реформа була частковою, оскільки торкалася лише великих літер. На вигляд вони наблизилися до антикви, грецьких шрифтів і стали основою створення "громадянського шрифту" ХІХ-ХХ ст. Книга також містить ілюстрацію - титул і сторінку з гербом Львова [17, с.23-24].

Багато цікавих думок міститься в збірнику "Русская старопечатная литература ХVІ - п. чв. ХVІІІ в. Тематика й стилістика предисловий й послесловий" [14]. Зокрема, А.С.Курилов вказує, що поштовхом до видання Граматики було бажання довести через розкриття змісту основних частин слов'янської мови, що "мова наша теж має бути мовою "вільних наук" [10, с.204-221, с.210]. Л.І.Сазонова подає цікаві думки стосовно назви підручника. На її думку, деякі назви перекладалися з грецької дослівно, як наприклад, А.78: "книжка ...по греческіи альфа, вита, а по рускіи азъ, буки", тобто Азбука, а деякі назви транскрибувалися дослівно. Так, в Кременецькій Граматиці 1638 року пояснюється походження слова "граматика" від грецького "фрацц"— "пишу", а, відповідно, грамати́ка - книжка, з якої щось списували, на противагу азбукам, які лише читали. Відповідно назва "азбука" поширилась на підручники для початкового навчання читання, а "граматика" - підручник вищого рівня для навчання читання і письму [16, с.172].

Цікаво згадують Граматику 1591 р. Т.Н.Каменева і А.А.Гусева. Вони подають назву "ГраMATика доброглаголивого еллино-словенска язъика совершеннаго искусства осми частех слова. Ко научению многиименитому российскому роду. Львов, 1591", формат 8,0, рядків 25,30, шрифти 10 р-51 мм, 42 мм [18, с.13]. (Такі ж відомості подають Я.Ісаєвич та Я.Запаско в своєму каталозі [17]). Серед ілюстрацій подається герб Львова (74а), монограма (75а). Орнамент: ініціали, кінцівки. Причому автори вказують, що вибиті вони з чотирьох різних дощок. Т.Н.Каменева і А.А.Гусева єдині, хто пояснив саме слово "Аделфотес" - "Братство". Багато вчених так називають сам підручник, що є помилковим. Дослідниці вка-

зують дату виходу підручника - не пізніше квітня 1591 року (нагадаємо, що К.Студинський датував вереснем-жовтнем 1591 року). Шрифти використано федорівські, а дошка з кінцівкою використана пізніше в Псалтирі з Часословцем (Заблудів, 1570). Тобто, зв'язок з федорівськими друкарнями безперечний. Наявні (чи відомі) примірники не називають, хоча згадують один з них - з надписом власника грецькою мовою (автограф патріарха Йоахима (Савелова)). Цікаво, що інших граматик цього періоду на Україні авторки не згадують. Після К.Студинського це найповніша інформація про видання [18, С.13].

Коротенькі згадки про "Аделфотес" є в працях М.П.Ковальського, де подано повну назву та стислий аналіз видання [25].

Значною проблемою історіографічних досліджень є невелика кількість дореволюційних праць про Івана Федорова і неповність та обмеженість відомостей у довідковій літературі та посібниках. Ще більшою проблемою є відсутність бібліографії з даної теми. Значну допомогу надають супровідні бібліографічні покажчики та постатейна бібліографія. На жаль, науковці, опрацьовуючи стародруки, рідко вказують, з якими саме виданнями вони працювали, що ускладнює дослідження.

§ 2. Проблеми дослідження кирилических стародрукованих підручників

Питання методики дослідження історичних джерел є надзвичайно важливим і вимагає значної підготовки. При детальному опрацюванні стародруку дослідник виявляє велику кількість проблем, які й намагається вирішити в ході роботи з джерелами.

Перш за все, постає питання про те, як же називати друкаря - Федоров чи Федорович. На титулі Острозької Азбуки 1578 р. він сам вказав, що книжка надрукована "... *многогрешнимь Іоаномь Федоровичемь*", саме так і слід називати друкаря, проте дослідники часто називають його на російський лад - Іваном Федоровим [2].

У галузі дослідження початкового етапу друкарства одним з перших постає питання про існування друкарства в Україні в проміжку від діяльності Ш.Фіоля та І.Федорова. У вітчизняній літературі є чимало припущень і здогадок про існування друкарень до 1574 року, наприклад, у Львові та Острозі. Грунтуються вони передусім на словах самого Федорова в післямові до Апостола: *"вселшуми-*

ся в преименитомь граде Лвове, яко по стопам ходяще топтаньм некого богоизбранна мужа начах глаголити в себе молитву сію". Орест Мацюк вказує, що друкарні все ж були і книжки видавались [11, с. 3], але, на жаль, жодного примірника не виявлено. Той же О.Мацюк пише про існування друкарні львівського міщанина Семена Сідляра та про Лаврентія Филиповича (він навчав учня Івана Федорова Гриня Івановича малярству і друкарській справі, а отже, і сам розумівся на цьому) [11, с. 5-6]. Крім того, О.Мацюк наводить чимало цікавих припущень своїх попередників про існування друкарства до Федорова (*Д.Зубицький, Г.І.Коляда, Є.Бандтке*), а також ряд документів, доводячи, зокрема, існування друкарні, подарованої 1469 року Стефаном Дропаном Онуфріївському монастирю [11, с. 8]. Він також наводить цитату з Топографічного опису Київського намісництва 1787 року, де в розділі "О типографіи или печатном домі Кіевской Лавры!" вказано, що 1531 року князь Костянтин Іванович Острозький подарував Києво-Печерській лаврі літери і знаряддя для друкарської справи, які раніше належали Острозькій друкарні (тобто, в Острозі друкарня вже існувала!), а від 1533 року їх вже використовували для друкування книжок [11, с.12]. Далі він наводить ще два факти дарування князем Острозьким друкарень в 1518-1571 роках Святоонуфріївському монастирю у Львові. Тобто, друкарство у Львові та Острозі не розпочалося за Івана Федорова, а було відновлено. І хоча довести незаперечність цих відомостей досить важко, проте вони варті уваги.

Кирилический Львівський Буквар 1574 року є, безперечно, першим відомим друкованим букварем, але йому передували рукописні. Є достовірні відомості про їх існування. Велика кількість збірників та посібників навчального типу існували у Візантії вже у VII ст. Добре відомою була праця візантійського богослова і філософа Іоанна Дамаскіна (кін. VII ст. - 754 р.). До нас дійшов список під назвою "Святого Іоанна Дамаскіна о осмих частех слова". Іншу працю створив Іоанн, екзарх болгарський, який переклав у Сербії грецький текст чи компіляцію текстів невідомого автора. Це був буквар, і його авторство тривалий час приписували Іоанну Дамаскіну. Ще один збірник "Книга глаголема букви" представлена багатьма списками. Багато матеріалів з цих праць бачимо в наступних

підручниках. Без сумніву, Іван Федоров використав усі наявні матеріали для створення досконалого, універсального підручника, але простежити всі запозичення неможливо. При укладанні Граматики 1591 р. було використано всі відомі на той час грецькі граматики (*К.Ляскаріса, Ф.Мелянтонна, М.Крузія, Клепарда*), а також власні напрацювання вчителя з Греції Арсенія Еласонського. Проте зв'язок між Львівським Букварем 1574 р. та Граматикою 1591 р. не простежується.

Найбільші труднощі виникають при дослідженні грецьких текстів, оскільки дуже мало дослідників володіють старогрецькою мовою.

Опис видань може бути ускладнений відсутністю вихідних даних - дати і місця видання, авторів чи друкарів. У таких випадках дослідники звичайно вдаються до порівняння з уже відомими виданнями і таким чином заповнюють прогалини. Але це можливо лише у випадку наявності достатньої кількості комплектних примірників, що досить рідко буває при роботі зі стародруками.

Однією з найголовніших і найперших проблем, що виникають, є доступ до джерел і наявність достатньої кількості примірників стародруку. Підручники є досить дрібними виданнями, оскільки друкувались форматом в 1/8 аркуша 8° і незначним тиражем.

Багато пошкоджених примірників зберігаються по архівах під чужими іменами чи неточними датами, тому тривалий час лишаються недослідженими і невідомими в науковому світі. Встановити тираж досить важко, оскільки збереглися лише поодинокі примірники і не лишилось згадок про тираж в тогочасних джерелах.

При дослідженні стародруків велику роль відіграє дослідження паперу. Досить часто відмінність паперу дає підстави розрізнити не лише різні примірники, але й різні видання, зовні дуже схожі. За папером можна датувати видання і встановити друкарню, яка його видала. Але доступ до оригіналів обмежений, саме тому багато важливої інформації залишається недоступною дослідникам, які працюють з копіями. Встановлення належності паперу до певної друкарні часто ускладнюється відсутністю необхідних каталогів, альбомів та бібліографічних довідників.

Багато проблем виникає при дослідженні структури стародруків. Досить важко буває

виділити структурні елементи в підручнику. Принцип виділення розділів заставками і кінцівками витримується не завжди.

При дослідженні шрифтів проблеми головним чином виникають при спробах їх уніфікації. Кожен з дослідників вираховує параметри літер за власним принципом, і тому часто, описуючи один і той же шрифт, по-різному його називають і не ототожнюють з уже відомим. Так, Я.Запаско та Я.Ісаєвич подають параметри шрифтів за висотою десяти рядків [17]. Цю систему можна назвати найкращою серед відомих, особливо коли весь текст набрано одним шрифтом, як у Львівському Букварі 1574 р., але виникають проблеми з обчисленням висоти шрифту, представленого одним-трьма рядками, як в Острозькій Азбуці 1578, Граматиці 1591.

При дослідженні шрифтів Граматики 1591 року одразу ж стає помітною різка відмінність між великими і малими літерами. Спроба реформи шрифтів виявилась неповною, малі літери залишились фєдорівського зразка, а великі були замінені на інші, зовні схожі на грецькі. До речі, малі грецькі теж лишились незмінними. Реформа вплинула лише на великі літери, не зачепивши малі, саме тому літери настільки відмінні. Цей зреформований шрифт згодом став основою для створення громадянського шрифту.

Багато проблем пов'язано з дослідженнями художнього оздоблення книжок. Простежити походження тієї чи іншої деталі досить легко, маючи каталоги та альбоми. Проте для створення останніх необхідно не лише мати всі зразки під рукою, а й велику кількість відбитків інших оздоблень, які вживалися раніше. У фєдорівських оздобленнях легко простежуються спільні риси з народним мистецтвом, художнім оздобленням рукописних книг. Ідентифікувати оздоблення досить легко на око, без додаткових пристроїв і особливих вимірювань. Серед нововведень можна назвати складні оздоблення, герби.

Така велика кількість проблем не лякає. Кожен дослідник вирішує їх по-своєму, і від того, наскільки успішним буде це вирішення залежить успіх роботи. На жаль, останнім часом спостерігається брак нових ідей. Дослідники описують і переописують видання, повторюють вже висловлені думки.

1. Буквар Івана Федорова. - К., 1974.
2. Азбука Івана Федорова. - М., 1982.
3. Adelfotes. Die erste gedruckte grichsiche kirchen slawiesche Grammatic. - Lwiw-Lemberg, 1591. - Mimchen, 1988.
4. *Запаско Я.* Мистецька спадщина Івана Федорова. - Львів, 1974.
5. *Зернова А.С.* Книги кирилової печати, хранящіся в заграничних бібліотеках й не известніе в русской библиографии // Труды Государственной библиотеки СРСР им. В.И.Ленина. - 1988.- Т.2. - С. 5-11.
6. *Зернова А.С.* Методика описання старопечатних книг кирилової печати. - М., 1960.
7. *Исаевич Я.* Іван Федоров та його послідовники на Україні // Наш друг книга.- К., 1977. - С. 119-129.
8. *Исаевич Я.* Преемники Первопечатника. - М., 1981. - С. 6-20.
9. *Киселев И.П.* Греческая печать на Украине в XVI веке // Книга: Исследования й материалм. - М., 1962. - Сб. VII.
10. *Курилов А.С.* Восточно-славянские предисловия й послесловия кон. XVI-XVIII в.: становление национальной филологической мысли // Тематика й стилистика предисловий й послесловий. - М., 1981. - С. 204-221.
11. *Мацюк О.* Чи було книгодрукування до Івана Федорова // Архіви України. - 1968. - № 4. - С. 3-12.
12. *Митюров Б.* Львівська братська школа в XVI-XVII ст. // Нариси історії Львова. - Львів, 1956. - С. 87-96.
13. *Немировский Е.Л.* Источниковедение й историография русского первопечатания: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 1964.
14. Русская старопечатная литература XVI - п. чв. XVIII в.: Тематика й стилистика предисловий й послесловий. - М., 1951.
15. *Студинський К.* "Аделфотес": Грамматика, видана у Львові в р.1591 // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. - 1895. - Т. 7. - С. 1-40.
16. *Бькова Т.А.* Каталог изданий Острожской типографии й трех передвижных типографий. - Л., 1972.
17. *Запаско Я., Исаевич Я.* Каталог стародруків, виданих на Україні. - Кн. перша (1574-1700). - Львів, 1981.- 135с.
18. Украинские книги кирилової печати XV-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина / Сост. *Т.Н.Каменева, ААГусева П.* Труды Государственной библиотеки им. В.И.Ленина.- Внп. 1: (1574-XVII в.). - М., 1978.
19. *Каратаев И.П.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кириловскими буквами. - СПб., 1883. - Т.1 (1491-1652 гг.).
20. *Каратаев Й.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кириловскими буквами (1491-1730). - СПб., 1861.
21. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у Львівських збірках (1574-1800) / Уклад *ФЛМаксименко.* - Львів, 1975. - С. 12-13.
22. *Петров С.О., Бирюк ЯД., Золотарь Т.П.* Славянские книги кирилової печати XV-XVIII вв.: Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. - К., 1958.
23. *Свенцицкий Й.С.* Каталог книг церковно-славянской печати. - Жовква, 1908.
24. *Огієнко І.* Історія українського друкарства: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII вв. - Вінніпег, 1983. - 418 с.
25. *Ковальський М.П.* Львівське Братство. Діяльність Івана Федорова. Зв'язки Львова з Росією в XVI - п.п. XVII ст. // Історія Львова: Короткий нарис. - Львів, 1956.

Andriychuk O.Y.

TO THE PROBLEM OF STUDING LVIV'S GRAMMAR 1591

This article is the historiography and sources review of educated the first printed book of the Lviv Brotherhood typography - Lviv Grammar (1591) (Adelfotes). It's based on the detail research on old print texts, typing, decorations and including the short information about historiography works wich were written between XVIII-XX century. Text analysis provides an opportunity to study thoroughly the initial stage of Lviv Brotherhood typography functioning.